

УДК 811.112.2'42

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ТАВТОЛОГІЧНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ДИСКУРСІ

Говоруха Н. В.

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Стаття присвячена тавтологічним висловленням, що є висловленнями-фразеошаблонами розповідної структури з формальним співпадінням аргумента та предиката пропозиції. На основі ступеня конвенціоналізації вирізняються дискурсивні та прислівні тавтологічні висловлення. Перші набувають імпліцитний смисл лише у дискурсі. Другі зафіксовані у фразеологічних словниках, їхні імпліцитні смисли можуть здобуватися поза дискурсивним контекстом.

Ключові слова: дискурс, імпліцитний смисл, конвенціоналізація, тавтологічне висловлення, фразеошаблон.

Говоруха Н. В. Фразеологический статус тавтологических высказываний в немецкоязычном дискурсе. Статья посвящена тавтологическим высказываниям, которые представляют собой высказывания-фразеошаблоны повествовательной структуры с формальным совпадением аргумента и предиката пропозиции. На основе степени конвенционализации выделяются дискурсивные и пословичные тавтологические высказывания. Первые приобретают имплицитный смысл только в дискурсе. Вторые зафиксированы во фразеологических словарях, их имплицитные смыслы могут извлекаться вне дискурсивного контекста.

Ключевые слова: дискурс, имплицитный смысл, конвенционализация, тавтологическое высказывание, фразеошаблон.

Govorukha N. V. Phraseological status of tautological utterances in German discourse. The article deals with the tautological utterances, which are phrase pattern utterances with a formal coincidence of the propositional argument and predicate and serve in the discourse for actualization of implicatures and indication of expressive illocution. On the basis of the conventionalization degree two types of such utterances are described: discursive and proverbial ones. The former get an implicit meaning only in the discourse. The latter are entered in phraseological dictionaries, their implicit meanings can be extracted beyond the discursive context.

Key words: conventionalization, discourse, implicit meaning, phrase pattern, tautological utterances.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В межах когнітивно-комунікативної парадигми у лінгвістиці стало можливим вивчення одиниць мови, які є традиційними дослідницькими об'єктами логіки та філософії. До таких одиниць належить тавтологія, яка в логіці розуміється як судження, істинне на основі його логічної форми в будь-яких можливих світах, наприклад: *Krieg ist Krieg* [13, 147]. Невід'ємність вивчення тавтології для лінгвістики підкреслює А. Вежбицька: «Питання щодо інтерпретації таких речень, як *Boys will be boys*, може здатися другорядним і неважливим. Я вважаю, однак, що результати дослідження цього питання можуть бути значними; вони визначають загальне розуміння лінгвістики, її меж, її можливостей та її завдань» [24, 391]. У лінгвістичні дослідження тавтологія увійшла відносно недавно, спочатку поставши об'єктом стилістики й фразеології, а потім – прагмасемантики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багата традиція вивчення тавтології існує в межах фразеології, де тавтологічні висловлення (далі – ТВ) розглядаються як: 1) стереотипи,

«загальні місця» (*locus communis, common place, Gemeinplatz*) [15, 40; 20], 2) ідіоми [4; 11, 116], 3) фразеологічні шаблони [1, 9; 6; 17, 131; 21, 42–43].

Ми приєднуємось до цієї позиції, згідно з якою ТВ є фразеологічними шаблонами, або в інших термінах, – фразеосхемами, реченнями фразеологізованої структури, синтаксичними або граматичними фразеологізмами, незамкненими структурними схемами [6; 9, 133; 12, 269], або у німецькомовній фразеології – стійкими реченневими схемами (*festgeprägte Satzschema*) [22], фразеологізмами-висловленнями (*äußerungswertige Phraseologismen*) [14, 85], фразеологізованими синтаксичними зразками (*fraseologisierte syntaktische Muster*), в яких повторювані лексичні елементи можуть змінюватися, а синтаксична схема є ідіоматизованою [16, 260]. Проте, в німецькомовному розмовному дискурсі ТВ не однорідні – вони вживаються як ТВ-прислів'я, так і вільно модельовані ТВ, не зафіксовані словниками [18, 412]. Тому актуальним є питання стосовно фразеологічного статусу ТВ, вирішення якого може бути можливим лише із залученням когнітивно-прагматичного підходу. Це і зумовлює **актуальність** цієї наукової розвідки.

Мета статті – встановити фразеологічні риси ТВ, які проявляються як взаємопов'язані з їхніми лінгвопрагматичними властивостями. У зв'язку з поставленою метою вирішується **завдання** виокремлення та характеристики двох видів ТВ на основі ступеня конвенціоналізації – конвенціоналізованих ТВ (тавтологічних прислів'їв) та дискурсивних ТВ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми розглядаємо ТВ як висловлення-фразеологічні шаблони розповідної структури, які мають тавтологічну форму, що ґрунтується на формальному збігу аргумента й предиката пропозиції, та слугують у дискурсі для актуалізації імплікатур – інтендованих імпліцитних пропозицій.

Фразеологічні шаблони становлять «конструкції, що будуються не за активно діючими правилами, а за сталими і закріпленими у мові моделями ідіоматичного характеру» [12, 279]. В. Фляйшер характеризує фразеологічні шаблони як такі, що не вписуються в розмежування номінальних і комунікативних фразеологізмів [17, 130]. Вони знаходяться на межі синтаксису та фразеології, і тому їхня належність до фразеологізмів є суперечливою. «Ідеться про синтаксичні структури, зокрема предикативні словосполучення та речення, лексичне наповнення котрих є варіабельним, а синтаксис виявляє ідіоматичність» [17, 131]. Головна властивість фразеологічних шаблонів полягає в тому, що це не вільно модельовані структури, а такі, в яких граматичні явища виступають в нерозривній єдності з явищами лексико-фразеологічними: вони «складаються зі слів та конструкцій, які їх аранжують» [10, 33].

ТВ, що вживаються комунікантами в діалогічному дискурсі, набувають інформативності, реалізуючи дискурсивні імплікатури. Виведення імплікатури адресатом відбувається згідно з дією принципу кооперації завдяки «експлуатації» максимуму кількості та релевантності Г. П. Грайса [3]. Воно може відбуватися або безпосередньо, коли імплікатура сприймається відразу, минаючи експліцитний смисл (безпосередній доступ адресата до імпліцитного смислу), або опосередковано, через експліцитний смисл: адресатом спочатку сприймається буквальна пропозиція, а потім на її основі виводиться імплікатура [2, 118]. Це залежить від ступеня конвенціоналізації імпліцитного смислу висловлення (інакше – ступеня виділеності (*saliency*) [19, 240]).

Залежно від ступеня конвенціоналізації, ми виділяємо **паремійні** ТВ (тавтологічні прислів'я), імпліцитні смисли котрих зафіксовані у фразеологічних словниках і можуть вилучатися поза дискурсом, та **дискурсивні** ТВ, які набувають імпліцитного смислу, що є імплікативним лише в дискурсі.

Паремійні ТВ відносять до прислів'їв / паремій, оскільки вони зафіксовані фразеологічними словниками [14; 22; 18, 401]. У лексиконі прислів'їв [25] тавтологічні представлені такими моделями: *S ist/bleibt S: Daheim ist daheim; A ist/bleibt A: Sicher ist sicher; Hin ist hin, tot ist tot; Schwarz blei bt Schwarz; Futsch ist futsch und hin ist hin; P ist P: Gewesen ist gewesen; Getan ist*

getan; Gesagt ist gesagt; Was (zu) A/Adv/P ist, ist (zu) A/Adv/P: Was zu arg ist, ist zu arg; Was vorbei ist, ist vorbei; Was geschehen ist, ist geschehen.

Як і іншим фразеологізмам, тавтологічним прислів'ям притаманні три основні ознаки: «належність до номінативного інвентарю мови, ознака повної або часткової ідіоматичності, а також ознака стійкості, в той або іншій мірі її варіабельності, що проявляється в абсолютній або відносній відтвореності сполучень слів «в готовому вигляді» [10, 56]. На наш погляд, основна ознака ТВ, що зближує їх з прислів'ями, є їхня ідіоматичність, під якою маємо на увазі не різновид стійкості та відтворюваності, але й непрозорість семантики: «ідіоматичність трактується як невиводимість загального значення сталих сполучень слів із суми значень лексичних компонентів» [9, 11].

Непрозорість семантики ТВ, яка передбачає залежність від дискурсивного контексту, єднає ознаки стійкості і відтворюваності, які часто розмежовуються фразеологами [1, 68]. Непрозорість семантики базується не тільки на семантичному перенесенні, але й на звуженні або розширенні значення, семантичній недостатності, надлишковості, парадоксальності [9, 111]. ТВ органічно підпадають під категорію недостатності, тому можуть претендувати на статус ідіоматичних. У баченні ідіоми ми дотримуємося визначення В. М. Савицького, за яким «ідіома (у вузькому розумінні) – це мовна одиниця (або її семантичних варіант) з цілісним значенням» [9, 58].

На думку О. В. Іванової, «смісл прислів'їв безпосередньо пов'язаний з когнітивною діяльністю людини, асиметрія смислового поля відображає значущі для людини складності на шляху пізнання предметів та явищ» [5, 167]. Когнітивні процеси інтендування та розуміння смислу прислів'їв значною мірою релевантні для прислів'їв тавтологічної форми, оскільки ця форма тягне за собою аномальність смислу: він передається лише імпліцитно. На відміну від звичайних прислів'їв, прислів'я-тавтології базуються не на внутрішній формі – буквальному його розумінні, що нічого не дає, а на імпліцитному смислі, який можна вивести з сигніфікативного набору ознак денотата, що означає повторювана лексема.

Релевантна ознака денотата в таких прислів'ях зберігається у фонді знань носіїв мови та актуалізується на момент реалізації прислів'їв в дискурсі. При цьому особливість тавтології-прислів'їв полягає в тому, що завжди актуалізується одна й та сама ознака:

„*Geschäft ist Geschäft: wenn man Gewinne erzielen will, darf man keine Skrupel haben*“ [26, 274];

„*Gelernt ist gelernt: was man gut gelernt, geübt hat, das beherrscht man mühelos*“ [26, с. 479];

„*Geschenkt ist geschenkt: was man verschenkt hat, kann man nicht wieder zurückverlangen*“ [26, 658].

Проте в різних дискурсивних реалізаціях таких прислів'їв денотати можуть бути різними, що визначається актом референції, який має дискурсивний характер. Як приклад наведемо прислів'я *Weg ist weg* у трьох дискурсивних реалізаціях:

(1) „Rufus: *Wie wäre es mit Sortieren? Privatbriefe, Steuerklärungen, Immobilien...*

Pia: *Ich geb es auf. Weg ist weg.* (+> *Der Brief ist weg* +> *Es lohnt sich nicht weiter zu suchen*) (4, 12.03.06)

(2) „Hilde: *Hast es doch erzählt, wiest es mit die eigenen Augen gsehn hast, daß es wegschnitt is.*

Otto: *Genau hat man es nicht erkennen können, weil es nicht hell genug war. Und da is auch kein Verlaß drauf!*

Hilde: *Du spinnst ja, Otto, weg ist weg, glaubst da braucht man dich dazu, daß man das erkennen kann!*“ (+> *Das Glied ist wirklich weg*) (2, 132)

(3) „Leo: *Das Geld –*

Papa schreit: *– ist weg!* <...>

Leo: *Ich glaube Ihnen kein Wort.*

Papa: *Schicksal. Sie können es ruhig glauben. Weg ist weg!* (+> *Ich kann mein Geld nicht zurück bekommen*)

Leo: *Warum regt man sich auf. Genau. Weg.* (2, 441)

У наведених діалогах денотати прислів'я *Weg ist weg* є різними (певний лист, чоловічий орган, гроші), але їхня ознака є однаковою – неспроможність знайти втрачене. У дужках після знака «+>» експлікується імплікатура, яка передається на ґрунті ТВ.

Дискурсивної модифікації прислів'я набуває також за допомогою додавання до ТВ конкретизуючих пояснень [21, 41]. Імпліцитний смисл при цьому залишається конвенціоналізованим, наприклад:

(4) „*Tot ist tot, das gilt für Jude und Christ, verzeih die Reihenfolge, Kommissar. (+> Es ist gut, am Leben zu bleiben) Für einen Toten gibt es keine Papiere, das mußt du zugeben, und keine Grenzen; er kommt in jedes Land, wo es noch verfolgte und gemarterte Juden gibt. Prosit, Kommissar, ich trinke auf unsere Gesundheit!*“ (1, 25)

Значення тавтологічного прислів'я може модифікуватися додаванням неочікуваної семантики: „*Recht ist Recht – aber man verdreht's gern*“ [21, 41]. Часто прислів'я складається з двох частин: за частиною тавтологічної форми йде підрядне: „*Bär bleibt Bär; fährt man ihn auch übers Meer*“; „*Teufel bleibt Teufel, ob schwarz oder weiß*“, або тавтологічне речення виступає в складі координативного зв'язку: „*Geschenkt ist geschenkt, wiederholen ist gestohlen*“; „*Augen auf, Kauf ist Kauf*“.

Тавтологічні прислів'я належать до безобразних, що виділяються О. О. Потебнею поряд з образними прислів'ями – такими, що містять у собі поетичний образ [8, 102]. Національна специфіка ТВ проявляється в тому, що, наприклад, російським прислів'ям без тавтології часто відповідають німецькі прислів'я-ТВ: „*Gestochen ist gestochen, sagte die Nadel zum Degen. Die Russen: Wenn die Nadel den Dolch sieht, sagt sie mein Bruder*“ [27, 4/787].

Імпліцитний смисл дискурсивних ТВ є імплікативним, тобто таким, для розуміння якого адресату потрібна низка висновків [2, 114]. Про ментальні зусилля адресата при виведенні імплікатур дискурсивних ТВ можливо зробити висновок на підставі подальшої експлікації мовцем імплікатури, оскільки мовець не впевнений в тому, що адресат адекватно виведе вкладений у висловлення смисл:

(5) „*Heinz: Es gibt eh viel zu viel Menschen auf der Welt.*

Anni: *Ein Kind ist ein Kind.* (+> *Ein Kind ist jetzt für mich wichtig* +> *Ich will nicht abtreiben lassen*)

Heinz: *Ein Kind bringt alles durcheinander. Jetzt is leicht, was in alle Zeitungen steht.*

Anni: *Will aber ned abtreibn.*“ (2, 411)

За словами І. Л. Муханова, репліки у відповідь «висвічують» імпліцитні смисли вихідного висловлення, чим саме і доводять їх наявність [7, 94].

Для дискурсивних ТВ більш характерними є так звані «структурні доповнення» [18, 407] – сполучники *denn, aber, und*, модальне слово *wirklich*, прислівники часу *ewig, immer*, градуальна частка *ganz*, обмежувальна частка *nur* та модальні частки *ja, eben, halt, schließlich*, наприклад:

(6) „*Er hob die Schultern. „Ich konnte ihn nicht halten. Was kann man gegen diese Amerikaner machen? Sie verstehen kein Deutsch und setzen sich hin, wo sie wollen! Nehmen Sie den Platz drüben. Tisch ist ja Tisch, nicht wahr? (+> Dieser Tisch ist jetzt frei; An diesem Tisch können Sie ruhig essen) Ich habe Ihren Wein schon rübergestellt.*“

Ich wußte nicht, was ich tun sollte. Eine Familie hatte die vier Plätze meines Tisches fröhlich beschlagnahmt. Da, wo mein Geld lag, saß jetzt ein sehr schönes, sechzehnjähriges Mädchen mit einer Kamera.“ (3, 123)

Дискурсивні ТВ є первинними відносно паремійних, оскільки останні з'являються на їх основі в результаті процесу конвенціоналізації. Конвенціоналізація забезпечує «перехід суб'єктивного смислу висловлення окремого комуніканта в інтерсуб'єктивний смисл мовного

виразу, який з цієї миті поступає у розпорядження в рівній мірі усіх членів мовної спільноти» [23, 7]. В. М. Савицький описує здатність зворотів мовлення ставати фразеологічними одиницями мови у такий спосіб: «Коли перевага вживання певного звороту досягає крайнього ступеня – детермінованості, спосіб вираження думки перетворюється у засіб її вираження» [9, 17, виділено в оригіналі].

Розмежування паремійних і дискурсивних ТВ не є жорстким. Залежно від ступеня конвенціоналізації смислу, ТВ розташовуються на штучній шкалі від 0 до 1, де максимальний ступінь конвенціоналізації мають прислів'я тавтологічної форми, і мінімальний – ТВ з авторськими, дискурсивними смислами [2, 246–249]. Ступінь конвенціоналізації залежить від типовості, частотності й відомості смислу [19, 240]).

Висновки та перспективи подальших досліджень. ТВ на основі ступеня конвенціоналізації реалізованих на їх основі імпліцитних смислів розпадаються на паремійні та дискурсивні. Дискурсивні ТВ характеризуються тим, що набувають імпліцитного смислу лише в дискурсі. Паремійні ТВ, зафіксовані у фразеологічних словниках, мають конвенціоналізовані імпліцитні смисли, які можуть виникати поза дискурсивним контекстом. До перспектив дослідження відносимо виявлення структурних та когнітивно-семантичних моделей ТВ, а також визначення іллокутивних та стратегічних характеристик ТВ у німецькомовному діалогічному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М. : Знак, 2008. – 656 с.
2. Безугла Л. Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі / Л. Р. Безугла. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 332 с.
3. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 22–127.
4. Диневич И. А. Синонимические и тавтологические сближения слов категории состояния / И. А. Диневич // Лингвофольклористика. Вып. 6. – Курск, 2001. – С. 60–68.
5. Иванова Е. В. Антропоцентризм в пословице / Е. В. Иванова // Антропоцентризм в языке и речи. – СПб. : Изд-во С.-Петербурга, ун-та, 2003. – С. 162–168.
6. Кайгородова Т. Г. Проблемы синтаксической идиоматики: на материале русского языка : автореф. дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.01 / И. Н. Кайгородова. – Волгоград, 1999. – 39 с.
7. Муханов И. Л. О текстообразующей функции имплицитных смыслов высказывания (диалог) / И. Л. Муханов // Имплицитность в языке и речи. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 88–94.
8. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка // Потебня А. А. Теоретическая поэтика. – М. : Высшая школа, 1990. – С. 55–131.
9. Савицкий В. М. Основы общей теории идиоматики / В. М. Савицкий. – М. : Гнозис, 2006. – 208 с.
10. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
11. Чернышева И. И. Устойчивые словесные комплексы в языке и речи (на материале немецкого языка) / И. И. Чернышева. – М. : Высшая школа, 1980. – 141 с.
12. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 377 с.
13. Allwood J. Logik für Linguisten / J. Allwood, L.-G. Anderson, Ö. Dahl. – Tübingen : Niemeyer, 1973. – 112 S.
14. Beckmann S. „So wie man is, is man“ – Zur Funktion von Phraseologismen in argumentativen Zusammenhängen / S. Beckmann // Neue Fragen der Linguistik. – Tübingen : Niemeyer, 1991. – Bd. 2. – S. 85–91.
15. Burger H. Handbuch der Phraseologie / H. Burger, A. Buhofer, A. Sialm. – Berlin, New York: de Gruyter, 1982. – 433 S.
16. Eckert R. Aspekte der konfrontativen Phraseologie / R. Eckert // Linguistische Studien. – 1979. – Reihe A, Heft 56. – Berlin : Akademie-Verlag. – S. 74–79.
17. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer. – Tübingen : Niemeyer, 1997. – 299 S.
18. Fritz G. Zur Verwendung tautologischer Sätze in der Umgangssprache / G. Fritz // Wirkendes Wort. – 1981. – N. 31/6. – S. 398–415.
19. Giora R. Literal vs. Figurative Language: Different or Equal? / R. Giora // Journal of Pragmatics. – 2002. – Vol. 34. – P. 487–506.

20. Gühlich E. „Was sein muß, muß sein.“ Überlegungen zum Gemeinplatz und seiner Verwendung / E. Gühlich // Bielefelder Papiere zur Linguistik und Literaturwissenschaft. – 1978. – H. 7. – S. 1-41.
21. Lüger H.-H. Satzwertige Phraseologismen. Eine pragmalinguistische Untersuchung / H.-H. Lüger. – Wien : Praesens, 1999. – 313 S.
22. Reichstein A. D. Zur Analyse der festgeprägten Sätze im Deutschen / A. D. Reichstein // DaF. – 1973. – X. – S. 212–222.
23. Wiegers H. Propositionaler Sinn: Eine konstruktive Kritik des Searlischen Propositionsbegriff / H. Wiegers // Neue Fragen der Linguistik.– Tübingen: Niemeyer, 1991. – Bd. 2. – S. 3-8.
24. Wierzbicka A. Boys will be Boys: even 'truisms' are culture-specific / A. Wierzbicka // ders. Cross-cultural pragmatics: the semantics of human interaction. – Berlin, New York : de Gruyter, 1991. – P. 391–452.
25. Beyer H. Sprichwörterlexikon / Horst Beyer und Annelies Beyer. – Leipzig : Bibliographisches Institut ; M. : Высшая школа, 1989. – 348 S.
26. Duden. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik ; 2., neu bearb. u. akt. Aufl. – Mannheim [u.a.] : Dudenverl., 2002. – 955 S.
27. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten ; 2. Aufl / Lutz Röhrich. – 4 Bde. – Freiburg [u.a.] : Herder, 1973. – 1256 S.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Dürrenmatt F. Der Verdacht / F. Dürrenmatt. – Wien : Wiener Verlag, 1953. – 238 S.
2. Kroetz F. X. Gesammelte Stücke / Franz Xaver Kroetz. – Fr. a. M. : Suhrkamp, 1976. – 504 S.
3. Remarque E. M. Die Nacht von Lissabon / E. M. Remarque. – Köln : Kiepenheuer und Witsch, 1963. – 241 S.
4. Unter uns. – Режим доступу: www.unteruns.de:http://german.imdb.com/title/tt_0108977/episodes